

Przemysł wytwórczy i handel

Artefakty w grobach i na cmentarzach pomagają nam odtworzyć codzienne życie ludzi, z którymi zostali pochowani. Nasuwają również szereg pytań. Jak zostały wykonane i przez kogo, na przykład? Niektóre są tak kunsztownie wykończone, że muszą być dziełem profesjonalistów; niektóre są produkowane masowo i sugerują istnienie wczesnych „fabryk”, hipotezę, którą popierają teksty; wiele obiektów, jak można się spodziewać, wydaje się być produktami przemysłu chałupniczego. Większość dowodów dotyczących produkcji tych i innych towarów pochodzi z tekstów; dowody archeologiczne nie są zbyt pomocne, gdy same obiekty zostaną zbadane. Teksty sugerują, że główne ośrodki produkcji były prowadzone przez wielkie instytucje publiczne, przez świątynie i pałace, ale musimy pamiętać, że nasze informacje są stroniczne z powodu przypadku odzyskania. Zdecydowana większość odzyskanych tabliczek pochodzi z archiwów publicznych, a nie prywatnych, co odzwierciedla zainteresowanie wczesnych wykopalisk świątyniami i pałacami. Oznacza to, że małe przedsiębiorstwa, jeśli istniały, są bardzo słabo reprezentowane. Chociaż mamy niewiele bezpośrednich dowodów archeologicznych, wydaje się możliwe, że wykwalifikowani rzemieślnicy pracowali również w sektorze prywatnym w połowie trzeciego tysiąclecia. Gospodarka pieniężna nie była używana w czwartym i trzecim tysiącleciu, ale istniał dobrze uregulowany system wymiany. Wartość jednego artykułu była wyrażana w kategoriach jego wartości w jakimś standardowym towarze, takim jak miedź. Na początku okresu wczesnodynastycznego towary były „wyceniane” w kategoriach miedzi, ale później w trzecim tysiącleciu srebro stało się środkiem wymiany. Kodeksy prawne, takie jak Eshnunna pod koniec trzeciego tysiąclecia, zawierają na początku sekcję, która ustala uczciwe ceny dla szeregu towarów, w tym zboża i ryb, w przeliczeniu na srebro (Pritchard 1969). Te wskaźniki nie były niezmiennie, ale reagowały na siły rynkowe. Na przykład w czasach głodu zboże stało się o wiele droższe w przeliczeniu na srebro. Skrajnym przykładem tego mogą być ceny, jakie Ibbi-Sin musiał płacić za zboże tuż przed ostatecznym upadkiem swojego imperium, który wydaje się być wywołany serią klęsk żywiołowych, po których nastąpił coup de grace przeprowadzony przez koalicję jego wrogów (Kramer 1963). Wydaje się, że na równinie sumeryjskiej rozkwitał handel wewnętrzny wyrobami przemysłowymi, a wiele miast miało specjalizacje produkcyjne. Pod koniec trzeciego tysiąclecia miasto Isin wydaje się specjalizować w obróbce skóry i produkować całą gamę towarów, które były szeroko przedmiotem handlu w Sumerze (van de Miesoop 1987). Z drugiej strony Lagasz wydaje się być centrum handlu niewolnikami. Wiele napisano o handlu zagranicznym Mezopotamii, ale znaczenie tej sieci wymiany w kraju zostało zidentyfikowane stosunkowo niedawno (Crawford 1973). Największą gałęzią przemysłu Sumeru, jeśli chodzi o liczbę zatrudnionych ludzi, było rolnictwo. Zostało ono omówione w rozdziale 3. Zboże było niewątpliwie największym pojedynczym produktem eksportowym z Niziny Sumerskiej i można powiedzieć, że stanowiło podstawę całego systemu gospodarczego.

Produkcja tekstyliów

Drugą najważniejszą branżą pod względem eksportu był sektor tekstylny, na który dowody pochodzą głównie z tekstów. Pokazują one, że w okresie Ur III duża liczba kobiet i dziewcząt pracowała w warsztatach świątynnych i pałacowych jako tkaczki, produkując szeroką gamę różnych tekstyliów (Waetzoldt 1972). Dowodów archeologicznych jest mniej, ale tablica z Mari przedstawia kobietę, prawdopodobnie kapłankę, trzymającą wrzeciono, a niewielkie dowody architektoniczne, które mamy, zostaną omówione później w tym rozdziale. Wiele opisowych terminów dla tych tekstyliów jest niemożliwych do przetłumaczenia, ale wymieniono różne gramatury tkanin, a także opisano różne rodzaje tkanin pikowanych. Przedstawienia ubrań na posągach z tego okresu również dają nam wskazówki. Niektóre postacie wydają się nosić owcze skóry z runem na zewnątrz; niektóre wydają się nosić lżejsze ubrania, które imitują wzór puszystych loków w innym materiale, a niektóre z przedstawionych kobiet wydają się nosić bardzo delikatnie plisowane suknie, które wyglądają, jakby

były zrobione z batystu lub bardzo lekkiego materiału. Być może dość zaskakujące jest to, że posągi nie wykazują prawie żadnych dowodów haftu, chociaż istnieją niektóre posągi z Isin-Larsa lub Ur III, które wydają się nosić szaty z haftowanymi zdobieniami lub być może ciągnionymi nitkami z przodu. Szaty są również najwyraźniej zdobione koralikami tworzącymi frędzle. Kilka wcześniejszych posągów, szczególnie Manishtusu z dynastii Agade, jest również przedstawionych w szatach z dość wyszukаныmi frędzlami, zawiązanymi w ozdobne wzory, ale nie wydają się one pojawiać przed okresem Agade. Wysokie, tak zwane nakrycia głowy polos noszone przez kapłanki Mari mogły być wykonane z filcu, ilustrując inną umiejętność produkcyjną, którą można by rozsądnie znaleźć w gospodarce, w której owce były tak ważne i gdzie istniały długotrwałe więzi z koczowniczymi pasterzami. Dowody archeologiczne są, jak powiedzieliśmy, minimalne. Tak zwany pałac północny w Tell Asmar może być przykładem małego warsztatu świątynnego, a obecność tak wielu kadzi i innych instalacji wodnych sugerowała jego kopaczowi obszar roboczy tekstyliów; obróbka skóry jest również możliwa, podobnie jak tkactwo. Z pewnością fabryka tekstyliów znajdowała się tutaj na późniejszych poziomach, obecnie zniszczona. Jest również dół tkacki w Giparu, czyli pałacu kapłanek, w Ur w okresie Ur III. Pieczęcie z okresu Jemdat Nasr przedstawiają tkactwo w jednym lub dwóch przypadkach. W jednym z nich używane jest poziome krosno, a dwie osoby przekazują sobie czółenka tam i z powrotem. Może to przedstawiać produkcję dywanów, a cała scena sugeruje raczej przemysł chałupniczy niż zorganizowaną produkcję na dużą skalę.

Wyrób ceramiki

W przeciwieństwie do przemysłu tekstylnego, dowody archeologiczne na wyrób ceramiki, przynajmniej na początku naszego okresu, są stosunkowo liczne. Pozwalają nam nawet wykryć różne zmiany w przemyśle, chociaż rzeczywiste techniki wytwarzania zmieniają się niewiele. Szybkie koło, ostatnia duża innowacja, było już w użyciu we wczesnym okresie Uruk, a wiadomo, że dwupiętrowe piece były używane od okresu Hassuna. Można zauważyć, że ceramika staje się mniej ozdobna w miarę postępu naszego okresu; polerowane naczynia, które są charakterystyczną cechą wczesnego i środkowego Uruk, nie pojawiają się w ilościach po tym na południu; malowane dekoracje, bardzo popularne w ED I, zwłaszcza w rejonie Hamrin, gwałtownie pogarszają się w ED II, a wyroby polichromowane są po tym nieznane. Zarezerwowane wyroby poślizgowe również zanikają w trakcie wczesnej dynastii. Repertuar kształtów również się zmniejsza, a tempo zmian zwalnia, tak że te same rodzaje naczyń pojawiają się przez długi czas. Niektóre kształty występują od okresu Agade przez cały Ur III aż do Isin-Larsa. Wszystkie te zmiany, wzięte razem, wydają się wskazywać na malejące zainteresowanie rzemiosłem garncarskim. Jest to prawdopodobnie wynik szerszej dostępności metali i rosnącego dobrobytu, który doprowadził do używania naczyń metalowych w celach prestiżowych, zamiast naczyń ceramicznych. Naczynia ołowiane znajdują się w coraz większej liczbie od okresu Uruk, a w czasach Cmentarza Królewskiego pojawia się cały szereg pojemników metalowych, z których niektóre naśladują kształty ceramiki, inne, takie jak żłobione złote kielichy z grobowca Puabi, w kształtach, które trudno byłoby wyprodukować z gliny. Od piątego tysiąclecia w Mezopotamii wydaje się istnieć podwójny system produkcji ceramiki; codzienne naczynia były prawdopodobnie produkowane w małych ilościach, wieś po wsi, a nawet gospodarstwo domowe po gospodarstwie domowym. Przykład tego sposobu produkcji można prawdopodobnie zobaczyć we wsi Ubaid Abada w Dżabal Hamrin i w Qualinj Agha w północnym Iraku w okresie Uruk. Drugi sposób produkcji, w którym wysokiej jakości towary były najwyraźniej produkowane przez specjalistów na eksport do sąsiednich osad, jest najlepiej znany ze słynnych wykopalisk Mallowana w Arpachiyah w północnej Syrii. Badania wykazały, że ceramika z tego warsztatu była przedmiotem handlu w promieniu około pięćdziesięciu mil, a identyczne elementy znaleziono w Tepe Gawra. Oczywiście teoretycznie możliwe jest, że garncarze z obu stanowisk używali gliny z tego samego źródła, ale ponieważ źródło wydaje się być znacznie bliżej Arpachiyah, gdzie naczynia występują w dużych ilościach, handel wydaje się bardziej

prawdopodobnym wyjaśnieniem. Można by ekstrapolować z Halaf do Uruk i zasugerować, że ten sam podwójny tryb produkcji był nadal w użyciu 500 lat później. Jeśli tak było, to sugeruje się, że wysokiej jakości polerowane wyroby Uruk, które wykazują jednolitość projektu i wykonania, były prawdopodobnie produkowane masowo, podczas gdy inne, mniej wyrafinowane wyroby były produkowane lokalnie. Być może najbardziej znanym ze wszystkich kształtów ceramiki Uruk jest wszechobecna miska o ściętym brzegu lub BRB. To grube, brzydkie, ale ewidentnie funkcjonalne naczynie znajduje się od Syrii po płaskowyż irański; najwyraźniej zostało wykonane w formie, chociaż nie znaleziono żadnej formy. Doprowadziło to do sugestii, że forma mogła być wykonana z nietrwałego materiału, takiego jak drewno. Jest prymitywnie wykończona i natychmiast rozpoznawalna. Z punktu widzenia archeologów jest to idealny typ - skamielina, ponieważ występuje bardzo szeroko i jest niemal niezniszczalna. Po powierzchniowym badaniu wizualnym mis z Hamy w Syrii w muzeum w Kopenhadze można by sądzić, że zostały wykonane z lokalnej gliny, a to samo wydaje się dotyczyć innych przykładów na rozległym obszarze geograficznym, co sugeruje, że BRB były wytwarzane lokalnie i nie pochodzą z jakiegoś hipotetycznego centrum produkcji. Kiedyś uważano, że misy dzieliły się mniej więcej na trzy standardowe rozmiary i że były miskami na racje, w których zboże i inne towary były rozdzielane personelowi świątyni. Nowe pomiary pokazują, że istnieje zbyt duża zmienność wielkości, aby ta teoria misek na racje była całkowicie przekonująca (Le Brun 1980). Zaproponowano różne inne wyjaśnienia, w tym ujmującą sugestię, że miski były pojemnikami, w których sumeryjscy robotnicy nosili swoje posiłki w południe do pracy, że były poprzednikami termosu i plastikowego pudełka! Być może najbardziej prawdopodobna odpowiedź łączy elementy kilku innych sugestii. Czy mogły to być miski, w których składano ofiary do świątyni lub wydawano racje żywnościowe, które później mogły być poddawane recyklingowi w celu wykorzystania ich do wielu różnych celów, w tym jako naczynia piknikowe? Najnowsza sugestia podnosi prawdopodobieństwo, że były to formy do chleba (Millard 1988). Wielofunkcyjna funkcja mogłaby w pewnym stopniu wyjaśnić różnorodność kontekstów, w których znajdują się misy. Często występują w świątyniach, jak i w miejscach zamieszkania. Wyjaśniałoby to również ich obecność w miejscach poza Mezopotamią, gdzie sumeryjscy kupcy mogliby nadal oddawać cześć w sposób, w jaki zwykli to robić w domu. Sytuacja na irańskim płaskowyżu mogła być jednak zupełnie inna. Przyjrzyjmy się teraz dowodom na sposoby produkcji w trzecim tysiącleciu nieco bardziej szczegółowo. Dowody są nadal skąpe. Amiet wstępnie zidentyfikował szereg scen na pieczęciach cylindrycznych, w stylach typowych dla okresów Uruk i Dżemdat Nasr, które mogą przedstawiać garncarzy przy pracy. Pokazano różne rodzaje garnków, z których najczęstszym jest duży dzban. Jedna pieczęć z Suzy przedstawia garnek na wysokiej podstawie, która, jak sugerowano, może przedstawiać koło obrotowe lub wolne koło. Dwie inne pieczęcie na tej samej płycie przedstawiają postacie umieszczające przedmioty w kopułowych strukturach, które Amiet uważał za spichlerze. Odkrycie kopułowych pieców do wypalania ceramiki w kilku miejscach trzeciego tysiąclecia, w tym w Abu Salabikh (Biggs 1974), podnosi prawdopodobieństwo, że są to piece, a nie spichlerze. Trzy z nich są pokazane na tej konkretnej pieczęci i jeśli są to piece, stanowią dobry dowód na masową produkcję. Nieco późniejsze wywiercone pieczęcie dość często pokazują kucające postacie związane z liczbą garnków, a ryc. 324 Amiet może pokazywać garnek w prostszym typie jednopiętrowego pieca lub zacisku, scena, która powtarza się na pieczęci nr 1605, która pochodzi z Uruk. Nawet jeśli uda nam się wykazać, że te pieczęcie rzeczywiście przedstawiają garncarzy przy pracy, nadal nie wiemy, czy pracowali w świątyni, czy we własnych domach. Istnieją pewne dowody archeologiczne na produkcję przemysłową w obrębie świątyni Eanna w Uruk w fazach Eanna IV/III, a także doskonałe dowody na masową produkcję w jamie F w Ur. Tutaj, poniżej poziomu budynku H, który charakteryzował się solidnymi kielichami i ostatnim wystąpieniem „malowanych naczyń typu Jemdat Nasr”, Woolley znalazł warstwę o głębokości ponad 5 m, składającą się z pieców, garncarek i żużla. Ceramika była tutaj najwyraźniej produkowana w dużych ilościach przez dłuższy okres czasu przed ED I, to znaczy w czasie współczesnym i nieco późniejszym niż ten, który jest typowy dla silnie wierconych pieczęci, do których

już się odwoływaliśmy. Z opublikowanego planu trudno jest powiedzieć, ile pieców było czynnych jednocześnie, ponieważ plan łączy je wszystkie niezależnie od poziomu. Większość z nich wydaje się skupiać między 6 m a 8 m nad poziomem morza. Same piece są typowo dwukondygnacyjne. Położenie obszaru pieca w mieście Ur jest również niemożliwe do ustalenia z całą pewnością, ale wydaje się rozsądne zasugerować, że znajdował się on na skraju obszaru mieszkalnego, który następnie rozprzestrzenił się, obejmując obszar przemysłowy na kolejnym poziomie H, w miarę rozwoju miasta. Wracając do dowodów na produkcję krajową na małą skalę, mamy również dowody na piece, tym razem jednokondygnacyjne na poziomach Uruk w Tell Rubeidheh w kontekście niewątpliwie domowym. Jeden piec został znaleziony z BRB nadal w środku i najwyraźniej był również używany do obróbki cieplnej krzemienia, przygotowując do wytwarzania narzędzi krzemiennych (Killick 1989). Więcej produkcji ceramiki na małą skalę, datowanej tym razem na okres ED I, znaleziono w Abu Salabikh, gdzie piec został znaleziony w obszarze mieszkalnym związanym z kielichami na solidnych nóżkach. Różne piece z późniejszej daty ED zostały również zlokalizowane w Abu Salabikh. Dwie grupy zostały znalezione w związku z cementarzystką „A” w Kish, a w okresie Agade znaleziono szereg pieców na obrzeżach Tell Taya. Edith Porada zasugerowała w niedawnym artykule, że pieczęć z tego samego okresu i należąca do cyklu Etana może pokazywać wyrób garnków w toku, z pierścieniami gliny używanymi do budowy dużych dzbanów leżącymi do wyschnięcia w kompleksie. Jeśli to naprawdę jest wyrób garnków, to z pewnością mamy do czynienia z produkcją domową. Być może znaczące jest to, że żadne ze znanych archiwów publicznych nie zajmuje się warsztatami garncarskimi, chociaż, jak widzieliśmy, zajmują się one szeroko innymi formami produkcji odbywającymi się w obrębie świątyń i pałaców. Może to wskazywać, że pod koniec trzeciego tysiąclecia normą była lokalna produkcja na małą skalę, odzwierciedlająca spadek znaczenia przemysłu ceramicznego.

Obróbka metali

Wręcz przeciwnie, obróbka metali na dużą skalę wydaje się być skoncentrowana w sektorze publicznym. Teksty z okręgu Eanna w Ur z poziomu IV zawierają już odniesienia do miedzi, a lista zawodów zawiera słowo oznaczające kowala. Artefakty z poziomu IV i III, o których uważa się, że pochodzą z poziomu IV, wykazują wysoki poziom umiejętności technicznych i są jednymi z najwcześniejszych przykładów odlewów are-perdue z Sumeru. Nieco późniejsze teksty archaiczne z Ur, które prawdopodobnie pochodzą z okresu ED I, już rozróżniają miedź i brąz, co wskazuje na pewną wiedzę na temat stopowania i prawdopodobnie właściwości różnych stopów. Pozostałości archeologiczne wskazują na szybki wzrost wykorzystania metalu od czasów protoliterackich, przy czym miedź i ołów są najszerzej stosowanymi metalami. Złoto jest bardzo rzadkie na południu, chociaż w Tepe Gawra znaleziono kilka wybitnych przykładów złotnictwa. Najbardziej niezwykłym elementem jest miniaturowa głowa wilka wykonana z elektrum. Wykonanie jest doskonałe, głowa jest pięknie wymodelowana, jej dolna szczeka została wykonana oddzielnie i przymocowana do głowy za pomocą szpilki. Zęby są z drutu elektrum. Nie trzeba zakładać, że elektrum jest wynikiem celowego stopowania, ponieważ elektrum występuje naturalnie, ale inne artefakty wykazują dowody celowego stopowania, takie jak prawdziwa brązowa szpilka z tego samego poziomu VIII. Zwykle zakłada się, że metale były importowane do Sumeru już wytopione, prawdopodobnie w postaci sztabek, aby uniknąć kosztów i trudności związanych z transportem ilości bezużytecznej macierzy skalnej do kraju, w którym prawie nie było paliwa niezbędnego do wytopu. W czasach prehistorycznych metal był używany tylko do małych przedmiotów, takich jak koraliki, szpilki i haczyki. Stosowane techniki były również proste: kucie na zimno, wyżarzanie i odlewanie w formach otwartych. Nie wiemy dokładnie, kiedy wprowadzono zamkniętą formę, ale pod koniec okresu Uruk nastąpił gwałtowny wzrost ilości używanego metalu, a z tak zwanego skarbu Sammelfund z Eanna III pochodzi mała figurka lwa i szpilki ozdobione figurkami cieląt, wszystkie wykonane metodą traconego wosku. Znajdź te jakoś zdają się wskazywać na obecność wykwalifikowanych rzemieślników, którzy na południu prawdopodobnie byli związani ze

świątynią w tym wczesnym okresie. Istnieje na przykład doniesienie o obszarze obróbki metalu poniżej świątyni Stone-cone z Uruk IV, ale Moorey i Muhly zakwestionowali tę interpretację znalezisk tutaj. Mówi się jednak, że bryły rudy metalu znaleziono mniej więcej na współczesnych poziomach sąsiedniego zigguratu Anu, więc obróbka metalu w pobliżu jednej lub drugiej ze świątyń pozostaje możliwa. Nagły wzrost wykorzystania metali pod koniec czwartego tysiąclecia i szybki wzrost umiejętności technicznych sugerują, że kontakt z rzemieślnikami z obszarów spoza Mezopotamii, z dłuższą tradycją metalurgiczną, mógł być czynnikiem rozwoju. Niektóre rudy używane w Sumerze wydają się pochodzić z płaskowyżu irańskiego, gdzie istniała długa tradycja obróbki lokalnych złóż. Wykopaliska w Tell-i-Iblis i Gabristanie wskazują na tradycję obróbki miedzi sięgającą początku piątego tysiąclecia. Tradycja ta obejmowała stosowanie stopów miedzi z arsenem od pierwszej połowy czwartego tysiąclecia. Prawdziwy brąz cynowy jest szeroko stosowany dopiero w drugiej połowie trzeciego tysiąclecia. Jednak w okresie ED III rzemieślnicy z Mezopotamii opanowali wszystkie główne techniki obróbki miedzi, ołowiu, srebra, złota i cyny. Zaczęli również eksperymentować z obróbką żelaza na małą skalę, ale żelazo miało stać się ekonomicznie znaczące dopiero przez kolejne tysiąc lat. Królewski Cmentarz w Ur dostarczył najbardziej imponujący i obszerny zbiór wyrobów metalowych z prehistorycznej Mezopotamii, w którym znajdujemy dowody na zadziwiający zakres technik, które były używane do produkcji narzędzi, broni, naczyń i biżuterii. Znaleziono prawdziwy brąz cynowy, wraz z dużo bardziej powszechnym brązem arsenowym; metale szlachetne obejmują złoto, srebro i elektrum. Zastosowano wszystkie rodzaje odlewów, wraz z szeregiem technik dekoracyjnych, które obejmują granulację, cloisonne i użycie złotego drutu. Trudno jest wybrać pojedyncze przedmioty, które zilustrowałyby gust i umiejętności tych ekspertów rzemieślników, ale przedmioty obejmują wiele stylów, od klasycznej prostoty żłobionych złotych naczyń po wspaniałość dobrze znanego złotego hełmu paradnego i delikatność i urok drugiego najlepszego diademu Puabiego z lapis lazuli ozdobionego małymi złotymi figurkami zwierząt i owoców. Inna interesująca i niezwykła grupa obiektów pochodzi z kilku różnych miejsc, niektóre z doliny Diyala, niektóre z samej równiny. Są to miedziane figurki ludzi i zwierząt, znajduwane od ED II wzwyż. Figurki są przedstawiane pojedynczo i w grupach: niektóre wydają się być używane jako podpory dla małych dzbanów, niektóre nie mają wyraźnego celu, jak figurka mężczyzny prowadzącego zaprzęg czterech koni znaleziona w Tell Agrab. Podobne figurki z różnych metali zdobią również pierścienie lejcowe, które stanowią część uprzęży wozów i rydwanów. Istnieją dobrze znane przykłady z Ur i Kisz, a także te pokazane na sztandarze Ur i na wielu pieczęciach cylindrycznych. Druga grupa miedzianych figurek, zwykle przedstawiająca postać męską ze złożonymi w konwencjonalnym geście modlitwy rękami i zwężającym się do szpica ciałem, jest używana jako figury fundamentowe. Dużą ich liczbę znaleziono pod podłogą Construction Inferieure w Telloh, gdzie jedna grupa była ułożona w koncentryczne kręgi, wyglądając, według koparki, jak wiązka szparagów. Te figurki były używane do końca okresu Ur III, chociaż styl się zmieniał, a późniejsze figurki były przedstawiane z koszami na głowach. Ostatnia grupa figur zdobiła duże szpilki, prawdopodobnie używane do mocowania płaszczy i podobnych ciężkich ubrań. Oprócz tych przedmiotów dekoracyjnych, metal był szeroko stosowany do bardziej funkcjonalnych przedmiotów. Zakres broni znalezionej na poziomach trzeciego tysiąclecia jest rozległy i obejmuje masowo produkowane ostrza w wielu rozmiarach, najwyraźniej służące jako strzały, włócznie i sztylety. Topory również występują w wielu kształtach i rozmiarach, niektóre odlewane, a niektóre kute z trzpieniem wybitym wokół trzonu. Hełmy i prawdopodobnie pozostałości tarczy znaleziono w Ur, podczas gdy słynny sztandar przedstawia żołnierzy noszących skórzane płaszcze z metalowymi dyskami przyszytymi do nich w celu dodatkowej ochrony. Buławy były inną popularną bronią i prawdopodobnie służyły również jako oznaki urzędowe, ale były wykonane głównie z kamienia, czasami rzeźbione w wysokiej rzeźbie, jak na przykład na Telloh, na którym wryto imię Mesilima z Kisz. Narzędzia nie są często odyskiwane, więc jesteśmy o nich znacznie mniej poinformowani. Wydaje się, że były rutynowo przetapiane i poddawane recyklingowi, więc bardzo trudno powiedzieć, jak szeroko były używane.

Ostrza kamienne i krzemienne z pewnością nadal odgrywały ważną rolę w gospodarce długo po wprowadzeniu metalu. Teksty wspominają jednak o dużej liczbie narzędzi metalowych, w tym o sierpach i motykach, podczas gdy Muhly cytuje fragment z późnych praw Eshnunny z trzeciego tysiąclecia, który stanowi, że robotnik, któremu wydano narzędzia do zbiorów, musi zwrócić taką samą wagę metalu pod koniec sezonu, nawet jeśli część z nich to złom. Z tego możemy wywnioskować, że świątynie i pałace miały własne warsztaty, w których metal mógł być przetapiany i przetapiany w razie potrzeby. Dowody na metalurgię w okresie Agade, podobnie jak w wielu innych obszarach, są ograniczone, ale pozostaje wystarczająco dużo, aby pokazać, że umiejętności rzemieślników z pewnością nie zmalały, zwłaszcza że odlewy wysokiej jakości były kontynuowane, chociaż prawdziwy brąz stał się znowu bardzo rzadki, co prawdopodobnie odzwierciedlało problemy z dostawami cyny. Pomimo tego przetrwały dwa wspaniałe przykłady ich kunsztu: znana głowa Sargona z Niniwy i niedawno odkryta siedząca figura mężczyzny znaleziona w pobliżu Dohuk. Oba elementy są pięknie i realistycznie wymodelowane, a ich kunszt jest tym bardziej niezwykły, że oba są odlane z czystej miedzi. Trudno uwierzyć, że elementy tej jakości zostały wykonane przez kogokolwiek innego niż najbardziej profesjonalnych rzemieślników. Trudno również uwierzyć, że mogły zostać wyprodukowane w warunkach takich, jakie znaleziono w jednym z niewielu faktycznie odkopanych warsztatów. Na poziomie IVa w Tell Asmar, wśród domów, znaleziono małą kuźnię, w której znajdowało się palenisko z ciągiem pod podłogą, pojemniki na paliwo i duży płaski kamień, używany prawdopodobnie jako kowadło. Warsztat jest ściśnięty między dwoma domami z bezpośrednim dostępem do wąskiej uliczki i możemy sobie wyobrazić, że jego właściciel pełnił funkcję podobną do kowala w angielskiej wiosce, naprawiając zepsute sprzęt domowy i rolniczy oraz wytwarzając kilka prostych narzędzi. Tutaj zatem wydaje się, że mamy dowody na obróbkę metali niezwiązaną z żadną z dużych instytucji państwowych. Kowale mogli być wolnymi ludźmi pracującymi na własny rachunek. Nieco późniejszy tekst z Girsu wymienia dwóch kowali, którzy byli wolnymi ludźmi, ale inne teksty pokazują, że wielu było zależnych od instytucji. To samo słowo „Simug” jest używane dla obu. W okresie Ur III dowody na obróbkę metali pochodzą głównie z tekstów, chociaż znaleziono kilka pięknych elementów biżuterii, w tym wspaniały naszyjnik z pasiastego agatu osadzonego w złocie, który kiedyś należał do kapłanki w Uruk. Królewskie mauzoleum Szulgi w Ur dostarczyło również skrawki płatków złota, które wydają się być częścią dekoracji architektonicznej. Płatki złota były używane w tym celu już w okresie Jemdat Nasr, kiedy ołtarz świątyni Oka w Tell Brak został w ten sposób udekorowany. Teksty pokazują dość dużą liczbę metalowców zatrudnionych zarówno przez świątynię, jak i pałac, do produkcji całej gamy towarów, od narzędzi po biżuterię. Ci pracownicy byli zorganizowani w grupy pod przewodnictwem brygadzysty, który z kolei, jak się wydaje, odpowiadał przed generalnym nadzorcą. Tak było z pewnością w Ur. Ponadto, wydaje się, że istniała równoległa struktura urzędników, którzy prowadzili rodzaj urzędu probierczego; wydawali metale brygadziście i wazyli gotowy artykuł, aby upewnić się, że cały metal został rozliczony. Następnie kontrasygnowali pokwitowania wystawione przez generalnego nadzorcę. W niektórych miastach prowincjonalnych sam gubernator, jak się wydaje, był osobiście zaangażowany w wydawanie metalu ze skarbcza. Wykorzystanie metalu było oczywiście ściśle regulowane, co odzwierciedlało względną trudność jego pozyskania z obszarów poza równiną Mezopotamii, ale handel metalem nie był wyłącznie w rękach państwa. Kupcy, tacy jak ten, którego dom Woolley wykopał w mieście Isin-Larsa w Ur, również dostarczali ilości miedzi. To zaangażowanie osób prywatnych wydaje się być cechą samego końca naszego okresu, chociaż zapisy są nadal bardzo niekompletne, co utrudnia upewnienie się, że takie transakcje nie były przeprowadzane przez znacznie dłuższy okres. Pełnoetatowym pracownikom państwowym wydawano regularne racje żywnościowe, których ilość znacznie się różniła, być może odzwierciedlając różne poziomy umiejętności. Inni rzemieślnicy, jak się wydaje, byli zatrudniani do wykonywania określonych zleceń. Niewiele wiemy o narzędziach używanych przez kowali, poza bardzo podstawowym wyposażeniem opisanym w Tell Asmar. Jednakże warsztat nieco późniejszy, datowany na okres starobabiloński, został odkryty na

obręczach współczesnego Bagdadu w Tell edh Dhiba'i, a znaleziska obejmowały miechy garnkowe, dyszę z dyszy i różnorodne tygle, niektóre z wargami, a niektóre bez. Znaleziono również szereg form, z których jedna może być formą wlewkową. Nie oznacza to koniecznie, że prowadzono wytop. Sztabki mogły być również wykonane ze złomu. Przy tak stosunkowo prostym sprzęcie sumeryjscy kowale byli w stanie produkować szeroką gamę towarów najwyższej jakości, które nawet dzisiaj mogą nas zadowolić i zaskoczyć. Dowody, które posiadamy, sugerują, że większość najwyższej jakości prac z metali szlachetnych była wykonywana przez rzemieślników pracujących dla dużych instytucji, ale znaleziska z grobów pokazują, że osoby prywatne również mogły nabywać piękne przedmioty. Prace z metalami nieszlachetnymi, na które było oczywiście znacznie większe zapotrzebowanie, wydają się być prowadzone zarówno w sektorze prywatnym, jak i publicznym. Podobnie jak w przypadku ceramiki i tekstyliów, wydaje się, że mamy oznaki podwójnego trybu produkcji.

Obróbka kamienia

Wspomnieliśmy już o posągach i buławach jako przykładach kamieniarstwa znalezionego w Mezopotamii. Często znajdowano również kamienne misy, ale istnieje niewiele dowodów na ich wytwarzanie. Brak dowodów może sugerować, że misy były importowane w stanie gotowym lub przynajmniej wstępnie obrobionym. Cały użyty kamień był oczywiście importowany. Zwykła metoda wytwarzania prostych mis obejmowała użycie ściernego piasku i twardego wiertła kamiennego; po raz kolejny te proste wymagania pozostawiłyby niewielki ślad w zapisach archeologicznych. Bardziej wyszukane misy, takie jak te ze steatytu/chlorytu, były importowane z różnych źródeł i zostaną omówione w następnej części tego rozdziału. Miękki kamień używany do posągów musiał być stosunkowo łatwy w obróbce i, po raz kolejny, nie był potrzebny żaden skomplikowany sprzęt. Warsztat do wytwarzania posągów wotywnych został odkryty obok świątyni Nintu w Tell Asmar i zawierał wstępnie obrobione bloki kamienne i kawałki kamienia wyściełane bitumem, aby utrzymać je w miejscu podczas postępu prac. Niewielkie znaleziska z tych wykopalisk nie zostały opublikowane, więc nie wiemy, czy jakieś narzędzia były związane z warsztatem. Interesujące jest to, że naprawiano tu również posągi, co wskazuje na szacunek, jakim darzono takie posągi, lub na trudności w pozyskaniu odpowiednich surowców. Znany jest jeden lub dwa przykłady posągów z metalowymi wstawkami z okresu wczesnodynastycznego, takie jak uroczą figurą kobiety z diademem z miedzi znaleziona w prywatnym grobie w Ur. Twardszy kamień popularny do produkcji królewskich posągów od okresu Agade mógł wymagać innego zestawu narzędzi, ale po raz kolejny brakuje dowodów.

Handel zagraniczny

Ponieważ tak wiele towarów przemysłowych, o których mówiliśmy, zostało wykonanych z importowanych materiałów, wydaje się, że jest to odpowiednie miejsce, aby rozważyć to, co wiadomo o kontaktach handlowych Mezopotamii. Dowody pochodzą z różnych źródeł, z których każde dodaje kolejny mały element układanki. Musimy przyrzeć się zagranicznym towarom znalezionym w Mezopotamii, artefaktom mezopotamskim znalezionym w zagranicznych kontekstach, samym surowcom, z których niektóre można prześledzić do ich źródła za pomocą chemicznego odcisku palca, i oczywiście tekstom. Źródła tekstowe są szczególnie przydatne w drugiej połowie trzeciego tysiąclecia i uzupełniają dowody z innych źródeł, pozwalając nam odtworzyć zmiany we wzorcach handlu. Wydaje się, że odzwierciedlają one główne wydarzenia historyczne, najwyraźniej odnoszące się w niektórych przypadkach do zmian politycznych, a w innych do głównych ruchów ludów, które zakłóciły istniejące ramy gospodarcze. Należy zauważyć, że słowo „handel” jest używane bardzo luźno w tej dyskusji, aby objąć nim nabywanie towarów zagranicznych wszelkimi sposobami, w tym zbieractwo, grabież i trybut. Często jest prawie niemożliwe, aby odróżnić archeologicznie te metody przemieszczania towarów z jednego miejsca do drugiego, a nawet teksty są niewiarygodne, ponieważ władcy mieli tendencję do używania inskrypcji, aby wzmocnić swoją pozycję osobistą, a nie do prowadzenia faktycznego zapisu.

Mając to na uwadze, prawdziwy handel można przedstawić jako trybut, a grabież jako handel. Importowane surowce były używane w południowej Mezopotamii od okresu Samarry, kiedy to znaleziono koraliki z karneolu wraz z innymi importowanymi materiałami w grobach w Tell es-Sawwan na północ od Bagdadu. Objętość importu stale rośnie, szczególnie w okresie Uruk, kiedy zauważyliśmy już wzrost wykorzystania metali. Te importy były coraz częściej używane zarówno w celach użytkowych, jak i dekoracyjnych, co odzwierciedla względną łatwość dostępu. Zaczynamy znajdować metalowe miski, zwłaszcza ołowiane, a także szpilki i inne małe elementy biżuterii. Jednak lokalne zasoby są nadal wykorzystywane wszędzie tam, gdzie to możliwe, nawet w przypadku przedmiotów prestiżowych. Stela Lion Hunt, zwykle datowana na koniec Uruk lub początek okresu Jemdat Nasr, wydaje się być wyrzeźbiona na głazie rzeczonym wyrzeźbionym przez wodę, prawdopodobnie wydobytym z jednej z wielkich rzek równiny. Słabej jakości złoża kamienia w pobliżu Eridu również wydają się być wykorzystywane do różnych celów. Niewiele wiemy o mechanizmach handlu w okresie Uruk, ale niedawno odkryte kości z Tell Rubeidheh pokazują, że osioł był już udomowiony i mógł być używany do transportu lądowego. Bydło również było używane jako zwierzęta pociągowe, co sugeruje inny sposób, w jaki towary mogły być przewożone masowo. (Koło było używane od końca okresu Ubaid do produkcji ceramiki.) Pomimo dostępności kołowego transportu lądowego, najłatwiejszym sposobem przemieszczania dużych towarów był nadal transport wodny, a obie rzeki były ważnymi arteriami komunikacyjnymi. Eufrat wydaje się być szczególnie ważny, sądząc po pozostałościach kolonii Uruk znalezionych w jego środkowym biegu w Habuba Kabira i Jebel Aruda. Dalej na północ, na skraju płaskowyżu anatolijskiego, znaleziono nowe dowody obecności Uruk w Hassek i Arslan Tepe/Malatya. Ten ostatni dostarczył sumeryjskich tabliczek numerycznych i pieczęci cylindrycznych w stylu Uruk, przekonujących dowodów na działalność handlową. Podobne tabliczki znalezione na irańskim płaskowyżu, w Tepe Yahya i Godin Tepe, prawdopodobnie łączą te miejsca z Suzą, ponieważ język tabliczek wydaje się być proto-elamicki, a nie sumeryjski. Inne znaleziska z tych miejsc, w tym BRB i pieczęcie cylindryczne, wskazują jednak na pewne kontakty z równiną sumeryjską. Kontakty między Mezopotamią a obszarami położonymi jeszcze dalej na wschód w okresie Uruk są potwierdzone znaleziskami lapis lazuli w Tepe Gawra na późnych poziomach Uruk i w Dżabal Aruda, ponieważ ten półszlachetny kamień pochodzi tylko z Badachszanu, na północ od Afganistanu, i kopalni jeszcze dalej na wschód. Znaleziska lapis lazuli z Dżabal Aruda i z Egiptu Gerzean sugerują, że Mezopotamia działała już jako pośrednik, a także importowała na własny użytek, rola ta stała się coraz ważniejsza w drugim tysiącleciu. Nie wiemy, w jaki sposób lapis docierał do Mezopotamii. Wydaje się, że istnieją trzy możliwe trasy. Pierwsza biegła na zachód od kopalni do miejsc takich jak Tepe Hissar, na południowy wschód od Morza Kaspijskiego, które jak wykazały ostatnie prace badawcze, było miejscem wydobycia lapisu. Stąd trasa prawdopodobnie biegła wzdłuż tego, co później stało się wielkim Szlakiem Jedwabnym z Chin, docierając do Bagdadu przez dolinę Diyala. Druga trasa z kopalni biegła na południowy zachód w okolice współczesnego miasta Meshed; następnie skręcała dokładnie na południe, równoległe do obecnej granicy afgańsko-irańskiej, przez Shahr-i-Sokhta w Seistanie, który był również ważnym ośrodkiem produkcji lapisu i koralików karneolowych. Stąd jedna odnoga drogi prowadziła na zachód do doliny Bampur, a stamtąd do Suzy, podczas gdy inna trasa, która nas tutaj nie dotyczy, skręcała na wschód w stronę Pakistanu i doliny Indusu. Trzecia potencjalna trasa biegła w górę Zatoki Perskiej, a niewielkie ilości lapisu z pewnością przywieziono do Sumeru w tej drodze w drugiej połowie trzeciego tysiąclecia. Sprawozdania o kopalniach lapisu zidentyfikowanych w pobliżu Quetta w północno-zachodnim Pakistanie, jeśli się potwierdzą, mogą doprowadzić do ponownej oceny znaczenia tej trasy. Ostatnie odkrycia złóż cyny w zachodnim Afganistanie sugerują możliwość, że cyna również mogła podróżować tymi szlakami. Inne towary również przybywały łodziami w górę Zatoki od późnych czasów Uruk. Teksty Eanna IV w Uruk wspominają o imporcie miedzi z Dilmun, identyfikowanej z wyspą Bahrajn. W trzecim tysiącleciu miało stać się niezwykle ważnym składem przeładunkowym, a także dostawcą wysokiej jakości daktyli, a być może peret, z własnych zasobów. W

okresie Uruk jednak miedź jest jedynym wspomnianym towarem . Ciekawe jest, mając na uwadze dowody tekstowe, że w przeciwieństwie do sytuacji w okresie Ubaid, niewiele ceramiki z Uruk zostało jednoznacznie zidentyfikowanych na wybrzeżu arabskim. Może to sugerować, że kontakt był ograniczony, a główny nacisk sumeryjskiego handlu w tym czasie był skierowany do Anatolii, jak wskazują kolonie handlowe nad Eufratem. Miedź była prawdopodobnie importowana z Anatolii w dół Eufratu przez miejsca takie jak Habuba, a ostatnio pojawiła się sugestia, że Niniwa może być przykładem podobnej kolonii nad Tygrysem . Inne ważne surowce również prawdopodobnie były sprowadzane z Anatolii, w tym ołów, srebro, drewno i być może kamień. W pewnym momencie, około pokolenia po ich założeniu, te osady nad Eufratem zostały opuszczone. Wydarzenie to prawdopodobnie zbiegło się z końcem Eanna IV w Uruk, chociaż sugerowano, że dezercja miała miejsce raczej wcześniej, pod koniec Eanna VI . Pogląd ten nie jest powszechnie akceptowany. Jeśli to porzucenie nastąpiło w tym samym czasie co koniec Eanna IV, to na równinie południowej towarzyszyły mu nieciągłości w układzie osadniczym. Znaczna liczba stanowisk Uruk została porzucona, a założono nowe, mniejsze stanowiska, z których niektóre dostarczyły typowej ceramiki Jemdat Nasr . Nie było całkowitego zerwania ciągłości kulturowej. Na przykład pismo nadal rozwijało się od piktograficznego do sylabicznego i złożonego systemu pisma klinowego bez widocznej nieciągłości. Te dwie cechy, wzięte razem, wydają się sugerować możliwość znacznego przemieszczenia się ludów. Miało to najbardziej widoczny wpływ na obrzeża równiny i mniejsze osady, podczas gdy główne ośrodki populacji, w których mieszkali skrybowie, pozostały stosunkowo nietknięte. To przemieszczenie mogło być spowodowane jedną z wielu drobnych fluktuacji klimatycznych, które wpłynęły na utrzymanie na północnej równinie syryjskiej, zmuszając jej mieszkańców do migracji do innych, bardziej gościnnych obszarów. Bez względu na to, jaka była przyczyna porzucenia Habuby i podobnych osad, skutkiem było odcięcie istniejących szlaków handlowych z Anatolią i, najwidoczniej, przeniesienie punktu ciężkości poszukiwań surowców na południe, do Dilmunu i Zatoki Perskiej. W Zatoce Perskiej artefakty mezopotamskie są ponownie znajdowane w okresie Jemdat Nasr, zarówno w Bahrajnie, jak i dalej na południe w Omanie wzdłuż linii oaz biegnących w głąb lądu równoległe do wybrzeża, gdzie typowe polichromowane naczynia Jemdat Nasr zostały znalezione w kurhanach . Południowa Arabia ma bogate złoża kamienia, w tym steatytu i diorytu, a także miedzi, i mogła dostarczać towarów, które nie napływały już Eufratem, chociaż jak dotąd nie ma żadnych mocnych dowodów na eksploatację arabskich kopalni miedzi tak wcześnie. Pierwsze misy steatytowe/chlorynowe są jednak znajdowane w Sumerze w grobach z okresu Jemdat Nasr, a miedź staje się również bardziej obfita. Trudno stwierdzić, co oprócz surowców mogło być przedmiotem wymiany za ceramikę z Jemdat Nasr i jej zawartość, ponieważ lokalna gospodarka arabska nie była tak rozwinięta jak w Sumerze i nie ma dowodów na istnienie towarów przemysłowych, którymi można by handlować. Nie ma również dowodów na osadnictwo sumeryjskie w regionie Zatoki Perskiej: nie znaleziono żadnych tabliczek, a nawet pieczęcie i odciski pieczęci są rzadkie. To jasno pokazuje, że handel był zorganizowany na innej podstawie niż wcześniejszy handel z Anatolią i sugeruje, że mógł być zależny od karawan wysyłanych z Sumeru na zasadzie ad hoc. Drugim szlakiem, który odzyskał znaczenie w fazach Jemdat Nasr i ED I, była trasa północ-południe przez dolinę Hamrin. Trasa ta była często używana w późniejszym okresie Ubaid, a następnie w okresie Uruk, jak się wydaje, wyszła z task, a cały obszar cierpiał z powodu recesji. Droga zaczynała się w okolicy Suzy, a następnie biegła wzdłuż podnóży gór Zagros na północ przez Hamrin, zanim skręciła na zachód, by przekroczyć Tygrys w pobliżu Niniwy, w drodze na północną równinę syryjską. Trasa przez Hamrin jest oznaczona ciągiem ufortyfikowanych okrągłych budynków, z których najwcześniejszy, Tell Gubba, pochodzi z okresu Jemdat Nasr. Nieco późniejsze znane są z Razuk, Sleimah, Tell Abu Qasim i prawdopodobnie z Tell Maddhur. Wydaje się prawdopodobne, że budynki te mogły służyć jako twierdze w kluczowych punktach skrzyżowania na szlaku handlowym . Miejsca te łączy również odkrycie w większości z nich charakterystycznego rodzaju odcisku pieczęci, często znajdowanego na płaskich krawędziach garnków, w tak zwanym stylu piemontckim. Ten styl

można znaleźć wzdłuż szerokiego łuku terytorium od Suzy do północnej Syrii, a Collon niedawno zasugerował, że te pieczęcie oznaczają sieć handlową, z której Sumer był w dużej mierze wykluczony, być może do połowy okresu wczesnodynastycznego. Niewiele tego typu pieczęci jest znanych z równiny Sumeru, być może z powodu zakłóceń, o których już wspominaliśmy, które oznaczały okres po Uruk w tej części Mezopotamii. Suza mogła być w stanie wykorzystać tymczasową słabość Sumeru. Ta słabość trwała krótko, a pod koniec ED I i na początku ED II kontakty Sumeru z Anatolią i Syrią zostały przywrócone. Szkarłatne naczynia z tej daty znaleziono w grobowcach sklepionych w Mari, a klasyczne wotywnie posągi ED II pochodzą z Tell Chuera w północnej Syrii, co prawdopodobnie wskazuje na ponowne założenie sumeryjskich kolonii handlowych na szlaku do Anatolii. Połączenia ze wschodem zostały również przywrócone. Duża kolekcja kamiennych mis, niektóre z pasiastego kalcytu, a wiele najwyraźniej pochodzenia wschodniego, pochodzi z tak zwanego cmentarzyska Jemdat Nasr w Ur, które obecnie jest używane prawdopodobnie aż do ED II. Misy są szczególnie częste w późniejszej części cmentarzyska. Od ED II istnieją dowody archeologiczne na duże ilości surowców napływających do Sumeru z wielu różnych źródeł. Prawdopodobnie na ten okres należy datować wydarzenia opisane w micie o Enmerkarze i Władcy Aratty. Mit ten opowiada o próbach Enmerkara pozyskania lapisu i karneolu z Aratty, która zwykle znajdowała się we wschodnim Iranie, w zamian za zboże, które, jak już powiedzieliśmy, było najważniejszym towarem eksportowym Sumeru. Istnieją również dowody tekstowe i fizyczne na znaczny wzrost handlu z Zatoką Perską, który można datować na nieco późniejszy okres, na początek ED III. Istnieją odniesienia nie tylko do Dilmunu/Bahrajnu, ale także do Magan i Meluhha. Uważa się, że Magan to nazwa używana do opisu arabskiego lądu stałego na południe od Bahrajnu, który stał się ważny dla całej gamy produktów, w tym miedzi i diorytu, twardego, czarnego kamienia. Mogło być również stosowane do części wybrzeża Iranu na północy. Meluhha była najdalej od Sumeru i nie ma dowodów na bezpośrednie kontakty między tymi dwoma krajami w okresie ED. Dostarczała całą gamę towarów, z których większość stanowiły towary luksusowe, i uważa się, że jest to określenie Indii. Istnieje jedna klasa obiektów, która została dokładnie zbadana pod kątem światła, jakie może rzucić na skomplikowane sieci handlowe drugiej połowy trzeciego tysiąclecia. Miski, dawniej uważane za wykonane ze steatyту, ale obecnie w wielu przypadkach wykazano, że są wykonane z chlorytu/steatyту, zostały poddane szczegółowej analizie fizycznej i stylistycznej przez Philipa Kohla, a niektóre z jego głównych wniosków zostaną tutaj pokrótce podsumowane. Analizy materiału, z którego wykonane są miski w tzw. stylu międzykulturowym, pokazują, że pochodzą one z czterech głównych obszarów źródłowych. Pierwszy znajdował się w pobliżu Tepe Yahya na irańskim płaskowyżu, drugi na wschód od Yahya, być może w pobliżu Bampur; trzeci nie został dokładnie zlokalizowany, ale wydaje się, że leżał w górach Zagros w pobliżu Suzy, podczas gdy ostatnia grupa kopalni znajdowała się na Półwyspie Arabskim, na południowy wschód od Rijadu, a inna grupa w Omanie. Prawie wszystkie kawałki chlorytu znalezione w Sumerze, z wyjątkiem tych z Adab, pochodzą ze źródła w pobliżu Tepe Yahya, gdzie znajdował się prężnie działający warsztat chlorytu na poziomie IVb. Reszta pochodzi ze źródeł w Zatoce, najwyraźniej z warsztatów na Tarut, wyspie na północ od Bahrajnu. Większość znalezisk z Suzy i Mari pochodzi z tego samego źródła w Zatoce, podczas gdy druga grupa mis z tych stanowisk prawdopodobnie pochodzi ze źródła w pobliżu Suzy. Znaleziska ze stanowisk w Zatoce, z Adab i kilka z Suzy pochodzą ze źródeł na Półwyspie Arabskim. Wzór dystrybucji jest złożony i rodzi szereg pytań. Susa była oczywiście ważnym ośrodkiem dystrybucji, a Adab wydaje się mieć specjalne relacje z ośrodkami w Zatoce, chociaż w tej chwili nie ma nic, co pomogłoby nam wyjaśnić, co to było. Mari jest również bardzo bogate w obiekty chlorytu, z których niektóre nie wydają się pochodzić z Eufratu z Zatoki, jak można by się spodziewać, ale z irańskiego płaskowyżu, przez Suzę. Analiza dekoracji tych naczyń przeprowadzona przez Kohla doprowadziła do rozwiązania kolejnej zagadki. Najbardziej charakterystyczna dekoracja jest w stylu nazwanym stylem międzykulturowym i przedstawia rozbudowane sceny, najwyraźniej mitologiczne w treści. Te same sceny pojawiają się na naczyniach pochodzących ze wszystkich różnych obszarów. Warsztaty znaleziono w Tarut w pobliżu

Bahrajnu, a także w tym, o którym już wspomniano w Tepe Yahya, i oba zdobity naczynia w tym stylu. Dlaczego te fabryki w różnych częściach świata zaopatrywały różnych klientów, produkując naczynia, których ikonografia była nie do odróżnienia? Jedną z odpowiedzi może być to, że spełniały one wymagania miasta importującego, ale nie wydaje się to całkowicie przekonujące, ponieważ motywy często wydają się być zupełnie obce tradycji mezopotamskiej. Obejmują one indyjskiego garbatego byka i tańczące postacie z piórami na głowach. Na razie problem pozostaje nierozwiązany. Inne naczynia z chlorytu mają mniej skomplikowane wzory; niektóre mają wzory najwyraźniej pochodzące z tkanin, szczególnie popularne są puszyste loki. Tak zwane garnki-szałaszy reprezentują fasady budynków, budynków, które wydają się być wykonane z sitowia, jak dzisiejsze mudhify irackich bagien. Z drugiej strony mogą one reprezentować okrągłe namioty lub jurty. Jeden lub dwa przykłady pokazują bardziej wyszukane budynki, a skorupa z Tepe Yahya jest ozdobiona schodkową fasadą, która może reprezentować ziggurat, rodzaj budynku, który pojawia się po raz pierwszy w okresie wczesnodynastycznym. Wszystkie trzy rodzaje dekoracji wydają się wychodzić z mody w okresie Agade, kiedy garnki stają się znacznie rzadsze, a te, które są, są zdobione monotonnym wzorem kropek i okręgów. Wszystkie rodzaje naczyń chlorytowych wydają się być uważane za wysoce pożądane, sądząc po prestiżowych kontekstach, w których wiele z nich znajduje się, ale utrudnia to dokładne datowanie, ponieważ wydają się być przekazywane jako pamiątki rodzinne i dlatego czasami znajdują się w kontekstach późniejszych niż ten, w którym zostały wyprodukowane. Najwcześniejsze naczynia z chlorytu, jakie dotąd odnaleziono, pochodzą z cmentarzyska Jemdat Nasr w Ur, które, jak już widzieliśmy, prawdopodobnie było używane do ED II. Te misy są proste i nieozdobione i są podobne do przykładów z Tarut. Następne w kolejności są znaleziska ze świątyni Sin IX w Khafaje i poziomu VIII świątyni Inanna w Nippur, oba datowane na późny ED II, ale prawdopodobnie kontynuowane do ED IIIa. Większość obiektów z chlorytu pochodzi z kontekstów ED III, z Królewskiego Cmentarza w Ur oraz ze świątyni Ishtar i Ninni-Zaza w Mari. Istnieją doniesienia o odosobnionych znaleziskach z poziomów Agade, ale konteksty mają tendencję do bycia niezadowolającymi, a czynnika pamiątki rodzinnej nie można wykluczyć. Miski z kropkami i dekoracjami okręgów występują w większej liczbie w kontekstach Ur III i Isin-Larsa. Oprócz mis z chlorytu, istnieje kilka klas artefaktów znalezionych w Sumerze, co do których możemy być pewni, że zostały wykonane poza równiną. Dwa rodzaje koralików karneolowych stanowią wyjątek od tej reguły. Istnieje rodzaj cienkich, długich, beczkowatych koralików karneolowych, które Chakrabati zasugerował w niedawnym artykule, że były prawie na pewno wykonane w dolinie Indusu (Chakrabati 1984) oraz znacznie większa i lepiej znana klasa trawionych koralików karneolowych, które również były produkowane w tym samym obszarze (Reade 1979). Oba rodzaje koralików po raz pierwszy znaleziono w ED Ula, a trawione występują w malejących ilościach w okresie Ur III. Będąc małymi i cennymi, takie koraliki musiały być idealnym towarem handlowym, podobnie jak okazjonalne znaleziska innych towarów harappańskich, takich jak kostki do gry i figurki małp. Dowody na mezopotamskie artefakty w krajach zagranicznych, chociaż bardzo ograniczone, sugerują ten sam schemat handlu. Wspomnieliśmy już o ceramice Jemdat Nasr z Zatoki Perskiej i nie jest zaskakujące, że ceramika typu wczesnodynastycznego jest również znajdowana w wielu miejscach, w tym w Umm-an-Nar, na wyspie na południe od Bahrajnu z dobrym kotwicowiskiem. Ceramika znaleziona tutaj wydaje się pochodzić z południa równiny sumeryjskiej. W głębi lądu, w miejscu oazy Hili 8, płasko-wypukłe cegły zostały znalezione na poziomie datowanym przez wykopaliska na ED II. Istnieje niewiele dowodów z płaskowyżu irańskiego, ale piękna statua z cmentarzyska w Shahdad ma wiele cech sumeryjskich. W dolinie Indusu dowody są ponownie skąpe, ale kilka kawałków chlorytu zostało znalezionych na niższych poziomach w Mohenjo-Daro, ozdobionych w stylu międzykulturowym. Wszystkie te dowody, wzięte razem, wskazują, że w okresie wczesnodynastycznym istniał kwitnący handel na południe. Dilmun, jak widzieliśmy, był już magazynem przetadunkowym na początku trzeciego tysiąclecia, a jego znaczenie prawdopodobnie wzrosło w całym ED. Jest wymieniony na tablicach Ur-Nanshe z Lagasz na początku ED III. Jest dość zaskakujące, że nie ma śladów kontaktu z

Mezopotamią ED na samej wyspie Bahrajn, gdzie najwcześniejsze miasto prawdopodobnie pochodzi z ED III. Możliwe, że w tym czasie Dilmun oznaczał szerszy obszar, który obejmował część lądu stałego i być może Tarut na północy. Kontakt mógł nastąpić przez jeden z tych obszarów, a na wyspie Tarut znajdował się ważny ośrodek produkcji mis chlorytowych, najwyraźniej pochodzący z ED II. Tarut wyprodukował również wotywną figurkę nagiego mężczyzny i małą figurkę z lapis lazuli, z których obie wykazują silne wpływy sumeryjskie. Dalej na południe leży wyspa Umm-an-Nar, o której już wspomniano, że dostarczała ceramiki ED; być może była portem, przez który handlowano materiałami takimi jak miedź i chloryt z wnętrza. Miedź była szeroko przetwarzana w miejscu Maysar. Ten region jest prawdopodobnie częścią regionu znanego Sumerom jako Magan. Te porty Zatoki Perskiej działały również jako pośrednicy w handlu z doliną Indusu, przesyłając trawione koraliki karneolowe i inne egzotyczne przedmioty na Sumer poprzez handel „w dół linii”. Wydaje się, że niektóre lapis również przybywały w górę Zatoki Perskiej, ale głównym szlakiem dostaw lapisu pozostała droga lądowa przez Iran. Dowody na kontakt z północą są zaskakująco skąpe w ED, chociaż wspomnieliśmy już o sumeryjskich posągach znalezionych w Tell Chuera. Wydaje się prawdopodobne, że pomimo braku dowodów metale, kamień i drewno nadal przybywały do Sumeru z północy zarówno Tygrysem, jak i Eufratem. Świątynia Isztar w Assur jest dowodem obecności Sumerów w tym mieście, które tradycyjnie kontrolowało większość ruchu na Tygrysie. Okres Agade przyniósł wielką ekspansję kontaktów zagranicznych, choć trudno powiedzieć, ile z tak zwanych podbojów Sargona było autentycznych, a ile było wyprawami łupieżczymi i żerującymi w poszukiwaniu surowców. Ten problem interpretacyjny ilustrują relacje o „podboju” króla Magan przez Naram-Sina, który zakończył się pojmaniem króla i wydobyciem diorytu w górach Magan. Dioryt był ulubionym kamieniem królów Agade i był używany do ich królewskich posągów, więc kuszące jest pytanie, czy ten podbój był czymś więcej niż wyprawą górniczą. Magan było zbyt daleko od Sumeru, aby idea kontroli politycznej była przekonująca. Późniejsi królowie dynastii również kontynuowali działalność w Magan i wykonywali swoje posągi z czarnego diorytu. To za panowania Sargona, pierwszego króla dynastii Agade, mamy pierwsze dowody tekstowe na bezpośredni kontakt jeszcze dalej, z Meluhha, doliną Indusu. Istnieje słynna inskrypcja, w której Sargon chwali się, że łodzie Dilmunu, Maganu i Meluhhy cumowały przy nabrzeżach Agade. Prawdopodobnie na ten okres należy datować miejsce Ras al Junayz, na południowo-wschodnim krańcu Półwyspu Arabskiego. Tosi zasugerował, że mogło to być miejsce postoju łodzi Meluhhan podczas ich długiej podróży z Indusu do szczytu Zatoki. Ciężarki i pieczęcie, identyczne z tymi używanymi w dolinie Indusu, znaleziono na wyspie Bahrajn, co pozwoliło nam śledzić tych kupców z Harappy dalej na ich trasie. Sugeruje się nawet, że mogły istnieć kolonie zagranicznych kupców rezydujących w niektórych z głównych miast Sumeru mniej więcej w tym czasie lub nieco później. Być może to te kolonie zleciły wykonanie pieczęci cylindrycznych, takich jak przykłady odzyskane z Ur i Tell Asmar, które są ozdobione typowymi motywami Indusu. Istnieje również pieczęć Agade, która wydaje się przedstawiać tłumacza Meluhhan tłumaczącego dla grupy cudzoziemców lokalnemu władcy. Po raz kolejny dowody na kontakty z północą i wschodem są znacznie bardziej szkieletowe, ale legenda Sargona i kupców z Purushkanda, legenda, w której kupcy, mieszkańcy miasta w centralnej Anatolii, zwrócili się do Sargona o pomoc, może stanowić ludową pamięć o rzeczywistych wydarzeniach. Sargon twierdził w swoich inskrypcjach, że dotarł do srebrnej góry, którą prawdopodobnie można zidentyfikować z bogatymi w srebro górami tego regionu. Nieco później Naram-Sin zbudował swój wielki magazyn i fortecę w Brak na jednym z ważnych szlaków na południe od płaskowyżu anatolijskiego, co jest kolejnym dowodem na znaczenie tych północnych obszarów jako dostawców niezbędnych surowców. Praktyczne zniknięcie prawdziwego brązu cynowego w późniejszym okresie Agade silnie sugeruje problemy z dostawami cyny, prawdopodobnie importowanej z Afganistanu, a część aktywności Agade na północnych granicach ich imperium można powiązać z poszukiwaniem źródeł zastępczych. Ostatnie prace badawcze tuż na północ od bram Cylicyjskich zidentyfikowały tutaj źródło cyny, ale nie wiadomo, czy było ono eksploatowane pod koniec trzeciego tysiąclecia. Po upadku dynastii Agade Gudea z Lagasz

kontynuował tradycję wytwarzania królewskich posągów z czarnego diorytu, co sugeruje ciągłe kontakty z Magan. Inskrypcje Ur-Nammu, pierwszego króla kolejnej dynastii Ur III, podkreślają również znaczenie powiązań z Magan, gdzie nadal rozkwitały miejsca Umm-an-Nar, Hili i Maysar. Wydaje się, że był to okres prosperity dla tych miejsc, ale nagle dobiegł końca około 2000 r. p.n.e., kiedy Umm-an-Nar zostało opuszczone, a w sekwencji okupacji Hili nastąpiła przerwa między poziomami II i III. Po tym czasie kontakty z Mezopotamią wydają się koncentrować na Bahrajnie, gdzie mniej więcej w tym czasie założono nowe miasto, City II. Założenie tego miasta jest datowane na podstawie znaleziska tabliczki z Isin-Larsa związanej z poziomami fundamentów muru miejskiego. W City II znaleziono również cylindryczną pieczęć z imieniem króla Gungunuma z Larsy, datowaną na 1925 r. To mniej więcej w tym czasie, a może trochę wcześniej, powstała w Bahrajnie najwcześniejsza z wielkich świątyń Barbary, świątynia, która miała pewne ogólne podobieństwa do sumeryjskich przykładów z trzeciego tysiąclecia, zbudowana na misternie przygotowanych fundamentach z owalnym murem ogrodzeniowym. Prawdopodobnie nie należy przywiązywać zbyt dużej wagi do tych paraleli, a wewnętrzne układy budynku są bardzo różne od wszystkiego w Mezopotamii. Jednym z wyjaśnień tej zmiany w schemacie handlu może być rywalizacja między państwami Zatoki Perskiej o handel transportowy łączący Sumer z bogatymi złożami miedzi omańskiej i o rolę pośrednika w handlu z Meluhhą. Znaleziska pieczęci z Zatoki Perskiej z napisami z Indusu w Mieście II w Bahrajnie wskazują, że ponownie przejęło ono rolę głównego punktu przeładunkowego w tym handlu. Kontakty między Sumerem a doliną Indusu wydają się być bardziej sporadyczne, prawdopodobnie z powodu upadku cywilizacji harappańskiej, ale sporadyczne znaleziska pieczęci harappańskich dokonywane są aż do czasów kassyckich w połowie drugiego tysiąclecia. Około 2000 r. p.n.e. założono pierwszą dużą osadę na wyspie Failaka na północnym krańcu Zatoki, prawdopodobnie przez osadników z Bahrajnu. To nowe miasto dzieliło handel z Bahrajnem i wydaje się, że miało znaczny element mezopotamski w swojej populacji, ponieważ znaczna część znalezionej tam ceramiki jest identyczna z tą z kontynentalnej Mezopotamii. Kupcy, którzy prowadzili ten handel, byli ludźmi zamożnymi, ale raz jeszcze, podobnie jak w przypadku przemysłu wytwórczego, trudno powiedzieć, jaka część przedsiębiorstwa była kontrolowana przez państwo, a jaka część kapitału prywatnego. W okresie Ur III, dla którego zapisy są najpełniejsze, jasne jest, że znaczna część handlu była finansowana przez świątynie; wcześniej, w okresie ED, pałac był głównym partnerem, ale w okresie starobabilońskim wydaje się, że przejął go kapitał prywatny. Jest całkiem możliwe, że oczywiste uprzedzenia w naszych źródłach są przynajmniej częściowo odpowiedzialne za zniekształcenie obrazu, ale obecnie dowody wskazują na rzeczywiste przejście z finansów publicznych na prywatne. Niebezpieczeństwa związane z handlem były znaczne, a nagrody wielkie. Osiągnięto duże zyski, a w świątyni Ningal w Ur składano wota w postaci łodzi, aby zapewnić sobie przyszły sukces. Ci żeglarze z trzeciego tysiąclecia byli poprzednikami słynnych arabskich kupców średniowiecza, którzy żeglowali aż do Chin w poszukiwaniu luksusów, ale dla żeglarzy z Mezopotamii poszukiwania dotyczyły przede wszystkim surowców, bez których cywilizacja sumeryjska by się rozpadła, a historia starożytnego Bliskiego Wschodu byłaby radykalnie inna.